

Párhuzamos értelmezések és modellek – integráció, szegregáció, asszimiláció – a kisebbségkutatásban

MTA Társadalomkutató Központ, Jakobinus terem (1014 Budapest, Országház utca 30.)
2010. május 27.

Az előadások rövid kivonatai

Biczó Gábor: Az asszimiláció fogalmának műveleti értéke a szociokulturális hasonulási folyamatok értelmezésében

Szinopszis

Tudatában vagyunk annak, hogy az asszimilációkutatás témájának korszerűségét, pontosabban a fogalomnak tulajdonított jelentéshorizont tudományos értékét és alkalmazhatóságát illetően manapság figyelmen kívül nem hagyható szkepszis mutatkozik, részben éppen a fent nevezett okok miatt. E kétely persze nem csekély mértékben a divatos és burjánzó rivális elemzési fogalmak kavalkádjának köszönhető. Meggyőződésünk azonban, hogy az asszimiláció fogalmából kibontható értelmezési lehetőségeket és ezek komplexitását például a transznacionalizmus, a multikulturalizmus, hibriditás vagy interkulturalizmus fogalmaival jelölt, független tudásterületek alapvetésének igényével felbukkanó megnevezések képtelenek helyettesíteni.¹

Természetesen amint e fogalmakkal szemben, éppúgy alkalmazásuk mellett is több érv sorakoztatható fel. Az asszimilációs jelenségek a transznacionalizmus, a multikulturalizmus vagy az interkulturalizmus fogalmi keretei között megvalósított elemzése mellett szóló egyik leghatásosabb szempont éppen az, hogy jelentésük, ellentétben az asszimilációval, nem terhelt

¹ Az antropológia kortárs migrációelméleti példáiul előszeretettel használják a transznacionalizmus fogalmát az asszimilációfogalom alternatívájaként (lásd például Brettel, Caroline (2003)). Azonban felületes összevetés is elegendő annak megállapítására, hogy belássuk, az asszimilációfogalom filozófiai értékű komplexitása még csak részlegesen sem helyettesíthető a lokális értelmű, a szociokulturális érintkezésnek csupán a csoportok és egyének térbeli helyváltozásából következő szituatív megjelölésére alkalmas leíró fogalommal, a transznacionalizmussal. Valójában ugyanez a helyzet a multikulturalizmus vagy az interkulturalitás kifejezésekkel is. Mindkét fogalom szemantikai terében egyidejűleg van jelen a kultúra státusz- és folyamatjellege, amit elsősorban a posztmodern kultúraelméletek aknáztak ki termékenyen, nem kis mértékben a filozófiai hermeneutika (különösképpen Gadamer) és a kommunikatív cselekvésemélet (Habermas) eredményeinek igénybevétele mellett (vö. Feischmidt (1997) 7–28.). A nevezett fogalmak az asszimilációról folyó újabb párbeszédbe történő befogadásának és népszerűségének oka éppen azzal hozható összefüggésbe, hogy az asszimiláció társadalompolitikai eszközként hiteltelenné vált, ami egyenesen vezetett a fogalommal kapcsolatban táplált gyanakvás további erősödéséhez (vö. Fleras, Augie-Elliot – Leonard, Jean (1997) 32–38. o.) Az elemzésben a transznacionalizmus, a multikulturalizmus és az interkulturalizmus fogalmak asszimilációelméleti jelentőségével a továbbiakban nem kívánunk foglalkozni.

a depravációs olvasat hagyományával. És ami még fontosabb, a nevezett fogalmak képesek a kontextusrelatív beállítódástól elvonatkoztatva megjeleníteni az asszimilációs folyamat szereplőinek – asszimiláló és asszimiláns – helyzetét, vagyis lemondani az asszimilációfogalom használatából szükségszerűen következő beszédmódról, arról, hogy az eseményt megkerülhetetlenül az érintett felek perspektivikus szembenállásaként mutatja fel. Mégis, elemzésünk remélhetőleg meggyőzően érvel majd mellett, hogy a társadalmi-kulturális hasonulás folyamatainak általános vizsgálatát a leghatékonyabban szolgáló, rendelkezésünkre álló kifejezés az asszimiláció fogalma. Álláspontunk szerint a manapság divatosá váló kifejezések jószereivel egyáltalán nem érintik a fogalom az európai eszmetörténeti hagyományban felhalmozott jelentéstartalmát – egyidejű kulturális, filológiai, filozófiai és antropológiai konnotációit –, azt a sokszínű és rendkívül árnyalt összefüggésrendszert, melynek kibontása nagy segítségünkre lehet jelenünk asszimilációs viszonyainak tisztásában is.

A *Cambridge Dictionary* az asszimilálni (*assimilate*) címszóhoz három szinonimát ad meg lehetséges körülírásként. A *to take in* (illeszkedik valamihez, bevesz, befogad, magához vesz); a *to fit into* (egymásba illeszt, összhangba hoz), és a *to become similar* (hasonlóvá válik) kifejezések rávilágítanak arra, hogy az angol nyelv szemléletében az asszimiláció folyamatának aktív és passzív mozzanata nem differenciált, amint a köznyelvi és a tudományos fogalomhasználat is átfedést mutat, ugyanakkor már első pillantásra úgy tűnik, mintha az angol nyelvi gyakorlat ötvözné a latin és a német megközelítést. Pontosabban, az angol nyelvi alkalmazás lényegében összevonja a leíró természetű latin kifejezés jelentéstartalmát a német filozófiai hagyomány elvont következtetéseivel. A helyzet azonban a látszat ellenére közel sem ennyire egyértelmű, ugyanis a modern társadalomtudományi nyelvhasználatban az asszimiláció fogalma körül a szinte szerzőnként váltakozó jelentéshasználat következtében meglehetősen komoly zavar uralkodik, mert a megalapozó szándékú meghatározások alig mutatnak egyezést. A tisztázatlanság ténye arra ösztönöz, hogy kísérletet tegyünk az asszimiláció fogalmát célzó szűkebb definíció megfogalmazására, ami, ha belátjuk a német nyelvi hagyomány kapcsán felvázolt tágabb értelmű meghatározás társadalomtudományi alkalmazásának korlátait, nélkülözhetetlen lehet az általános asszimilációkutatás feltételeinek vizsgálatakor.

Az asszimiláció fogalmát a kortárs társadalomtudományi diskurzusban övező egyetértés hiánya csak részlegesen vezethető vissza a fogalom fejlődéstörténetének, etimológiai-

filológiai és filozófiai hagyományának nem elég alapos ismeretére. A problémák forrásának egyik csoportja terminológiai, míg a másik történeti természetű.

A terminológiai zűrzavarral az érdeklődő olvasó már az első szótár kézbevételekor szembesül. Charlotte Seymour Smith meghatározásában például az asszimiláció *„az akkulturációs folyamat egyik következménye, mikor egy kisebb vagy alárendelt csoport felszívódik egy nagyobb vagy domináns csoportban, és kulturális értelemben megkülönböztethetetlené válik.”*² A definíció az asszimiláció kérdését az akkulturáció (*acculturation*) származtatott következményeként mint állapotot mutatja be, vagyis a teljes kultúraváltás eredményeként bekövetkező helyzet leírására alkalmas fogalomként. Sőt: *„az asszimiláció koncepciója a modern antropológiában széles körben megkérdőjelezett, hisz a legtöbb szerző az eltérő szociokulturális rendszerek között megvalósuló érintkezés, a kulturális csere és a társadalmi dominancia különböző dimenzióit érintő vizsgálatkor a sokkal körültekintőbb eljárás mellett érvel.”*³ Azon túl, hogy sem az idézett részletből, sem a későbbiekből nem derül ki, hogy a szerző mit ért *„sokkal körültekintőbb eljárás”*, két egyértelmű következtetés mégis megfogalmazható. Egyrészt, az asszimilációval szemben komoly, a történelemben gyökerező gyanakvás él, melynek elosztatása nem egyszerű feladat. Továbbá, az asszimiláció fogalmának az eddigiekben bemutatott három etimológiai értelmezéséből kibogozható jelentéskomplexumát néhány szerző igyekszik más, éppen divatos fogalmakra terhelni. A vállalkozás sikere azonban kétséges.

A fenti idézetben az akkulturáció fogalma jelöli a társadalmi-kulturális változás folyamatának egészét, ami az asszimilációt mint állapotoszerű következményt eredményezi. Ezek szerint egy 'idegen' vagy kisebbségi kultúra tagja (tagjai) elsajátítja (elsajátítják) a befogadó kultúra nyelvét, szokásait, értékeit. Az akkulturáció ebben az összefüggésben kulturális asszimiláció, ami meghatározza, rögzíti azokat a lehetőségeket, melyek az asszimiláció mint társadalmi (strukturális) integráció következtében az asszimilálódó személy előtt megnyílnak. Jelen meghatározás azonban ellentmondást rejt. Az akkulturáció tisztán kulturális folyamatként történő leírása félreértéshez vezet, hisz azt sejteti, hogy a kulturális beolvadás elképzelhető a társadalmi – formális és informális – intézményhálótól, az ember társadalmiságától független folyamatként. Úgy tűnik, a két fogalom jelentéstartalma kiegészítő és nem alternatív értelmű, bár az akkulturáció mindig leírható egyfajta kulturális asszimilációként, ugyanakkor nem minden asszimiláció jár akkulturációval. A két fogalom közötti viszony csak látszólag hierarchikus, valójában az asszimiláció különböző minősített eseteiben eltérő arányokban

²Seymour-Smith, Charlotte 18.

³Uo.

elegyedő és eltérő mértékű adaptációs szempontok és értelmezési perspektívák keveredéséről van szó. Mivel az asszimiláció integráló értelméből következik, hogy minden olyan társadalmi, kulturális változást magába foglal, ahol a domináns kultúrához való alkalmazkodás, idomulás vagy elfogadás ténye megfigyelhető, könnyen belátható, hogy az akkulturáció egyidejűleg szociális és kulturális esemény, hisz a kultúra fogalmának kumulatív értelme nélkülözhetetlen előfeltételként tart számot arra a társadalomra, amely igazolja és tartalommal telíti. Az asszimiláció és akkulturáció fogalmával jelölt szociokulturális változási tendenciák közötti kapcsolat kölcsönös függési viszonyként írható le, ahol az értelmezés szempontjából az akkulturáció az asszimiláció egy kitüntetett szempontja.

Az akkulturáció független témaként a 20. századi amerikai társadalomelméletben – főként a szociológia területén – tűnt fel és került kidolgozásra.⁴ Az akkulturációs folyamat tanulmányozása elsősorban „kisebbségi csoportok” és „faji” közösségek vizsgálatát jelentette. Tudománytörténeti érdekesség, hogy az akkulturáció témájában eleinte viszonylag kisebb számú antropológiai elemzés született és nagyrészt ezek is pszichológusok, történészek vagy jogászok tollából.⁵ A széles körű érdeklődés elsősorban annak volt köszönhető, hogy a kortárs amerikai viszonyok, az eltérő kulturális tapasztalatokkal és hagyományokkal rendelkező csoportok kapcsolatrendszer az akkulturációs folyamatok keretei között jól modellezhetőek. Melville Herskovits témában jegyzett korszakos jelentőségű tanulmányában „*tradíciók konfliktusaként*” jellemzi az akkulturációt, ami az etnikai csoportok között lejátszódó kulturális folyamatok vizsgálatán keresztül tárható fel.⁶ Az akkulturáció kifejezés beépülése az antropológiai terminológiába Ralph Beals munkásságában teljesedett ki. Felhívta a figyelmet arra, hogy a kisebbségi csoportok, a néprajzi és primitív közösségek kutatásának problematikája elméleti és módszertani értelemben is számos hasonlóságot mutat.⁷ E gondolat pontosan illeszkedik az antropológia paradigmatis fordulatába, jelesül a tudomány tárgyterülete a primitív társadalmakról az úgynevezett komplex társadalmakra történő kiterjesztésének folyamatába. Ugyanakkor az antropológia akkulturációfelfogásának, az etnicitásközpontú szemléletmódnak köszönhetően, kezdetektől meghatározó eleme a folyamat depravációs mértéke megítélésének igénye. Ezek szerint az akkulturáció sematikus értelemben kétpólusú folyamat. Egyik tényezőjét a „vendéglátó” (befogadó) társadalom jelenti, melynek kultúrájára nézvést a másik hatótényező, a kisebb számú, de politikai értelemben jelenlévő (bevándorló) ’idegen’ a befolyás, a változás veszélyét hozza.

⁴ Spiro, Melford E. 266.

⁵ Lásd Handlin, Oscar (1951)

⁶ Herskovits, Melville 259–64.

⁷ Beals, Ralph 6.

Megfordítva: a bevándorló, kulturális értelemben 'idegen' kisebbségi etnikai közösség perspektívájából a befogadó, a politikai értelemben domináns többség jelenti a veszélyforrást. Az akkulturáció antropológiai alapképletének mindkét kapcsolattípusa a veszélytapasztalat lehetőségének hangsúlyozásával a szereplők – „vendéglátó” és 'idegen' – cselekvésválasztásait meghatározó tényezőre utal. Míg a befogadói oldalt a domináns alaphelyzet érvényesítésére készíti, addig az 'idegenből' a saját kultúrájához és annak megőrzéséhez való természetes joga okán védekező reakciót vált ki. Az általános veszélytapasztalatot kiemelő értelmezés háttérében az etnológia és a szociológia ismert példái sokat nyomnak a latban, hisz ezek a törzsi társadalmak, a komplex társadalmak hagyományos néprajzi csoportjai, valamint a komplex társadalmak viszonylatában egyaránt arról tanúskodnak, hogy az akkulturáció általánosan identitásdeficitet termel.⁸ Ennek eredménye, hogy az akkulturáció-kutatás – elvonatkoztatva a fogalomnak az amerikai társadalomelmélet történetében játszott szerepét illető további részletektől – mind a mai napig legfontosabb eleme az etnikus dimenzió maradt.

Az asszimiláció és akkulturáció kifejezések között meghatározható fogalmi-tartalmi különbség fontos eleme, hogy az asszimilációkutatás a kezdeteire szintén jellemző etnocentrikus szemléletet meghaladva – elsősorban az 1960-as évektől meghatározó kulturális pluralizmus elméletének köszönhetően – a szociokulturális viszonyok változásainak tanulmányozásakor lemond a bármely kitéüntetett kategóriával jellemezhető perspektíva, tehát többek között az etnikus szemlélet kizárólagosságának igényéről.⁹ Részben ennek köszönhető, hogy az asszimiláció fogalmának jelentéstartománya a kortárs angolszász társadalomtudomány gyakorlatában csak másodlagos szempontként számol a depravációs olvasattal, míg az akkulturációként megnevezett szociokulturális változás a depravációs mozzanatot megkerülhetetlen motívumként képviseli.

Az akkulturáció szerepének túlhangsúlyozása a „*kulturális érintkezés következtében kialakuló csere és akkomodációs helyzetek leírására*” azonban azért is hamvába holt kísérlet, mert a kultúra fogalmának olyan széles értelemben vett alkalmazását követeli meg, amely parttalanságot eredményez.¹⁰ Hisz mi lehetne olyan, a társadalmi ember életvilágában végbemenő változás, amely a kultúra fogalmának határterületén „kívül” tematizálható? Ám

⁸ Például a diffuzionista Wissler az akkulturációs folyamatok tanulmányozására alkalmas ideális eszköznek tekintette az antropológiát, amely gyakorlati segítséget nyújthat az 'idegen', bevándorló kulturális közösségek amerikanizációjában. A tudatosan koordinált akkulturáció a bevándorló-veszély elhárítására alkalmas politikai eszköz, amennyiben megszünteti „*saját kulturális és nemzeti létünk ellen irányuló fenyegetést*”. (Lásd Wissler, Clark 1–12.)

⁹ A kulturális pluralizmus asszimilációértelmezésének részleteiről lásd az 1.3.3 fejezetet.

¹⁰ Seymour-Smith, Charlotte 1.

még komolyabb értelmezési problémának – hiányosságnak – tűnik, hogy az akkulturáció fogalma képtelen a kultúrán belül végbemenő – vagyis etnikai különbséggel nem jellemezhető – asszimilációs folyamatok komplex megragadására.

Az asszimilációs szociokulturális változási folyamat megjelölésére manapság alkalmazott másik, egyre divatosabb kifejezés az adaptáció. Látni kell, hogy az adaptáció (*adaptation*) eredetileg a biológiai evolúció leírására alkalmazott fogalom volt, mely csak áttételesen rendelkezik társadalomelméleti vonatkozással. Az adaptáció az élő szervezet fiziológiai és magatartásbeli változásait írja le, melynek eredménye, hogy nő a túlélés valószínűsége egy adott környezetben. Az evolúciós adaptáció generációról generációra javuló és specializálódó illeszkedési, alkalmazkodási képességet biztosít. Ebben az összefüggésben az adaptáció fogalma elválaszthatatlan az általános fejlődés koncepciójától. Az asszimilációs változásnak ellenben nem szükségszerű jellemzője a haladásként értelmezett fejlődés, pontosabban a fejlődés, mint törvényszerű vagy szabályszerű esemény.

Az asszimiláció és az adaptáció között leírható egy másik lényeges különbség is. Az asszimiláció az idegen szokás, érték befogadása, és saját benső értékévé lényegítése ugyanis társadalomtudományi értelemben nem azonos az idegen norma mechanikus átvételével, az adaptációs stratégiával. Az asszimiláció és adaptáció megkülönböztetése nem formális különbségtétel, hanem annak rögzítése, hogy a szociokulturális életvilág változásainak leírására szolgáló két kifejezés a folyamat más és más szintjeinek jellemzésére alkalmas.¹¹ Az asszimiláció fogalma számára fenntartott jelentéstöbblet azt fejezi ki, hogy az adaptációval szemben az asszimiláció végső soron organikus átvétel, vagyis az újonnan elsajátított szociokulturális tapasztalat nem csupán „felületi” változásokat eredményez, hanem mindig mélyreható tartalmi – interiorizált – következményekkel jár. Ettől eltekintve az „adaptációs stratégia” alkalmas nyelvi fordulat lehet az asszimiláció folyamatában megfigyelhető tendenciaszerű változások jellemzésére, leírására, ellenben alacsonyabb komplexitásértéke okán alkalmatlan az asszimilációfogalom hiteles szinonimájának szerepére.

Az angolszász asszimilációkutatás kifejezőkészletének egymással vetélkedő kategóriái közül érdemes még kiemelni az akkomodáció (*accomodation*) terminust. Az akkomodáció jelentéstartalmát talán legjobban az alkalmazkodás, igazodás, hozzáilleszkedés kifejezésekkel írhatjuk körül. Az akkomodáció ugyanakkor a szociokulturális változásnak csak az integráló

¹¹ Az adaptáció fogalma, hasonlóan más, eredetileg a biológia tárgyterületén keletkezett modern szakterminusokhoz, az 1970-es években tűnt fel az antropológiában. A behaviorista ökológia, a fejlődésökológia valamint a szociobiológia voltak a közvetítésben meghatározó szerepet játszó interdiszciplináris határterületek, ezeknek köszönhető, hogy az adaptáció az asszimilációkutatás kifejezőkészletébe is beépült. (Lásd még Alexander, Richard (1979) és Jerome, Barkow (1992) műveit.)

mozzanatát jelöli, ellentétben az asszimilációval, amely a hozzáilleszkedés következtében beálló szükségszerű differenciálódásra, elkülönülésre is határozottan utal: valamihez hasonulni annyit tesz, mint egyúttal mástól különbözővé válni.¹² Ugyanakkor az akkomodáció határozottan alkalmas fogalom az asszimilációban megvalósuló integráló mozzanat szemléltetésére.¹³

Az angolszász társadalomtudományi gyakorlatban az asszimiláció fogalmához köthető terminológiai zűrzavar másik, tudománytörténeti értelemben vett forrása az amerikai szociológia és antropológia asszimilációs elméleteinek szinte követhetetlen sokszínűségéből, eltérő, sokszor ellentmondó elképzeléseiből eredeztethető. A nativizmus, a *melting pot*, vagy a kulturális pluralizmus szerzői közötti elvi különbségeket csak tetézi, hogy a szerzők elméleteik megfogalmazását más és más perspektívákból igyekeztek megalapozni. Az asszimiláció jelentéstartományának körüljárását célul tűző etimológiai-filológiai elemzés természetesen nem kerülheti meg – legalábbis a vázlatos ismertetés erejéig – a fogalom alkalmazásának legfontosabb történeti példáit. Látni kell azonban, hogy az asszimilációelmélet a legalaposabban kidolgozott amerikai társadalomtudományi hagyományban csak fokozatosan, a 19. század első harmadától az 1960-as évekig tartó – és mind a mai napig ható – több mint másfél évszázados folyamat eredményeként bontakozott ki. Másképp fogalmazva, az asszimilációfogalom alkalmazása tudománytörténetének kereteit a társadalomtörténet vonatkozó korszakos eseményei képezik.

¹² Herbert Spencer az általános fejlődélmélet doktrínájának alaptételeként és a fejlődésfolyamat egymástól elválaszthatatlan két mozzanataként az 1860-as években fogalmazta meg a homogén elemek integrációját szükségszerűen kísérő differenciálódás tételét.

¹³ Az akkomodáció kérdésének további kifejtését lásd még a Robert Ezra Park asszimilációelméletét tárgyaló 1.3.2 szövegrészben.